

Tõe otsimises kajastub kultuuri elujõud

Vestlus Piret Lotmaniga

Foto: Kris Moor

24. juunil on sünnipäev ajaloolasel ja kirjakuultuuri uurijal, pikaajalises Eesti Rahvusraamatukogu vanemteaduril Piret Lotmanil, kes saab 75-aastaseks. Juubeli puhul vestles temaga eesti kirjakeele ajaloo uurija Kristiina Ross.

Oled Eesti Rahvusraamatukogu toimetiste sarjas kokku pannud vähemalt kaheksa kogumikku, mille autorid vaatlevad eri vaatenurkadest eesti kirjakuultuuri tekkimist ja arengut. Alates 2008. aastast on ilmunud seitse väljaannet eraldi allsarjana „Raamat ja aeg” (*Libri et memoria*), kuid sisu poolest kuulub allsarja raamatutega ühte ka juba 1998. aastal toimetiste üldsarjas ilmunud

„Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil”. Kas sa 1990-ndatel seda esimest kogumikku kokku pannes juba aimasid, et töö saab olema nii pikk ja laiahaardeline, või võttis eraldi allsarja idee selgema kuju alles hiljem?

Rahvusraamatukogu toimetised ilmusid juba ajal, mil praegune Eesti Rahvusraamatukogu oli Eesti NSV Riiklik Raamatukogu. Kui raamatukogu sai rahvusraamatukogu staatuse, muudeti Helgi Vihma algatusel toimetiste formaati: neis hakati avaldama mingile teemale keskendunud teadusartikleid. Selles sarjas on viis kogumikku minu koostatud. 2000. aastate keskel otsustasime koos toonase teadusosakonna juhataja Janne Andresooaga viia toimetised uuele tasandile. Toimetisi oli kavas hakata avaldama kahes allseerias: kirjakuultuuri käsitlevaid artikleid sarjas „Raamat ja aeg” ning raamatukoguspetsiifilisi sarjas „Informatsioon ja ühiskond”. Moodustasime toimetuskolleegiumid, artikleid hakkasime avaldama eelretsenseerituna. Toimetised said uue numeratsiooni, Inga Heamägi lõi neile ka uue kujunduse. Jätkus aga tava keskenduda igas kogumikus mingile kindlale teemaringile.

Mäletan, et vastloodud toimetuskolleegium ei uskunud eriti, et tõsiselt võetava teaduskogumiku väljaandmine meil üldse õnnestub. Uue sarja esimene kogumik¹ saigi teoks ainult tänu heade sõprade heale tahtele. Mõistagi võlgnen tänu kogumike kõikidele autoritele, nemad on teinud need raamatud, mitte mina. Esimesse väljaandesse kirjutasid

¹ Ajalookirjutaja aeg. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11. Raamat ja aeg 1.) Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008.

Tiina Kala, kellelt on ilmunud artikkel kõigis selle sarja seni ilmunud raamatutes, Janet Laidla, Kristiina Savin, Lea Kõiv, Sirje Lusmägi. Kõige mahukam oli Aivar Põldvee artikkel „Lihtsate eestlaste ebasusukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek”, mis pärjati kultuurkapitali aastapreemiaga.

Edasi oli juba lihtsam. Kogumike teemad leidsid mu ise üles, olid parasjagu õhus: näiteks pildi ja teksti suhe tänapäeval üha pildikesksemaks muutavas maailmas.² Ühelt poolt on pilt hakanud domineerima, teisalt kipuvad trükiraamatuid tegema inimesed, kes pole neid kunagi lugenud. Selle sõnastuse laenasin oma tütrelt, aga nähtusega puutusin hiljuti ise kokku. Mis näitab, et trükiteksti võimu tajuvad ka kirjasõnakauged inimesed.

Need kogumikud keerlevad kõik XVII sajandi ümber. Mõned kaastööd hõlmavad tagasivaatavalt ka varasemaid sajandeid ja mõni jõuab koguni XIX sajandi alguseni välja, aga huvi keskmes on just see üks sajand. Mis selles sajandis nii olulist ja arutlemist väärivat oli?

On tõsi, et olen varauusaega kahetsusväärselt kinni jäänud. Osalt seetõttu, et tunnen nii seda aega kui ka selle uurijaid – ajaloolasi ja filolooge – kõige paremini. Aga mitte ainult. XVII sajand oli eesti rahva ja kultuuri jaoks määrav. Sattunuksime Vene impeeriumi koosseisu emakeelse kirjasõnata, mis sündis tänu saksa ja rootsi vaimulike pingutustele, ei oleks meil praegu oma riiki. Okupatsiooniajal ei olnud Rootsi aja, kirikuajaloo ja religioosse kirjasõna uurimine sealjuures otseselt keelatud, küll aga pärsitud. Piiri taga ilmuv sekundaarne kirjandus ei olnud kättesaadav, välismaa arhiividest ei

tasunud unistadagi. Pole siis ime, et Eesti vabanedes tormasid kõik, keda need teemad puudutanud olid, õhinal Rootsi riigiarhiivi allikmaterjale otsima. Nende põhjal valminud artiklid võimaldavad mõtestada Rootsi suurvõimu rolli eesti kultuuriloos senisest palju põhjalikumalt.

Ka on ajaloouurimine muutunud väga interdistsiplinaarseks, mis on toonud üht-aegu esile seniste ajalookäsitluste valged laigud. Latinist Kristi Viiding täidab jätkuvalt – ka mitmes meie kogumike artiklis – ajaloolaste puudulikkust ladina keele oskusest johtuvaid lünki. Ka eesti kirjakeele uurijad – sina isegi – on meie kaasautorite hulgas. Meelis Friedenthal ja Kristiina Savin on toonud sisse ideeajaloolise vaatenurga. Nii seda loetelu kui ka varauusajale pühendatud kogumike koostamist võiks veelgi jätkata, mis mõistagi ei tähenda, et teised ajalooperioodid oleksid vähem olulised või huvitavad. Toimetiste järgmine number keskendub eestikeelsete sõnade tähenduse muutumisele, eeldan, et paaris artiklis jõutakse tänapäevani välja.

Sarjas on ilmunud ka su enda monograafia Heinrich Stahl, mis tugineb 2010. aastal Tartu Ülikooli usuteaduskonnas kaitstud väitekirjale „Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintides 17. sajandi esimesel poolel”. Paistab, et Stahli fenomen on sind eriti paelunud. Millega?

Stahli juurde jõudsin varest otsast. Sain temaga tuttavaks tema teisel eluperioodil, mil ta oli juba Ingerimaa superintendent – ametikohal, mida siiani peetakse tema täitmatu karjäärihimu tõenduseks. Tegelikult oli teine. Ingerimaa oli Rootsi Siber, vaene ja vaenulik maa lugematute probleemidega Rootsi riigi jaoks. Sinna ei taht-

² Pildikeel kirjakultuuris. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 18. Raamat ja aeg 7.) Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2024.

³ P. Lotman, Heinrich Stahli elu ja looming. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14. Raamat ja aeg 3.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014.

nud keegi minna, kes läks, püüdis kiiresti paremasse paika pääseda. Stahl ei tahtnud samuti, aga jäi seitsmeteistkümneks aastaks, kuni oma surmani. Tulihingelisest katehhiseerijast (Georg Rauchi väljend) kujunev pilt ei kõlanud kokku auahne ja põlgusväärsse kirjamehe kuvandiga eesti uurimistraditsioonis. Märkasini, et tema iseloomustamiseks korjati kaebekirjadest välja epiteete, mida oli kasutatud ka teiste vaimulike, näiteks Viiburi piiskopi Petrus Bjuggi puhul, millesse aga uurijad mujal nii kriitikavabalt ei suhtunud. Kaebekirju kirjutasi tol ajal kõik kõikide kohta, iga sõna ei tohi puhta kullana võtta. Niimoodi tagurpidi liikudes jõudsin terase Tallinna koolipoisini, kes sai oma stuudiumi jätkamiseks stipendiumid nii Rootsi riigilt kui ka Tallinna raelt. Stipendiumid, mis võimaldasid talle väga hea hariduse, sidusid aga elu määravate kohustustega. Anakronistlik on eeldada, et Stahl kirjutas oma eestikeelsed vaimulikud raamatud, põlis-tamaks end eesti kirjakeele loojana. 1838. aastal asutasid estofiilidest saksa haritlased Õpetatud Eesti Seltsi, uurimaks ühe väljasureva rahvakillu ajalugu, keelt ja kultuuri. Et kunagi hakatakse eesti keeles ajalugu kirjutama, ei osanud veel XIX sajandi algul keegi ette näha. Stahlile oli eesti keel vaid vahend eestlaste hingeõndsuse päästmiseks. See oli tema usk ja missioon. Pühendumus viis ta paratamatult uutele ametikohtadele, et ta oma võimeid kasulikumalt rakendada saaks. Kummatigi on eesti kirjandustraditsioonis saanud auahnusest ja karjäärihimust otsekui tema pärisnime osad. Samas keegi ei ütle, et Johannes Gezelius või näiteks Bengt Gottfried Forselius olid auahned.

Tundsin, et pean oma arusaama kirja panema, isegi kui ma eksin. Stahli puhul ei saanud hakkama vähemaga kui doktoritöö. Pealegi, nagu tead, läbib doktoritöö asjatundjate hindamissööla.

Stahli tegevusega seostub su teinegi teema, Ingerimaa. Kirjutasiid ülikoolis ajalugu õppides 1974. aastal juba kursusetöö „Nevanlinna Rootsi kaubalinnana 17. sajandil” ja kolm aastat hiljem diplomitöö „Rootsi majanduspoliitika Ingerimaal 17. sajandil”. 2022. aastal koostasid koos Taisto-Kalevi Raudalaise ja Ergo-Hart Västriku kogumiku „Ingerimaa mälupaigad: järjepidevus ja katkestus”. Miks Ingerimaa sulle nii väga korda läheb?

Erinevalt enamikust Ingerimaa uurijatest ei ole mul isurite, vadjalaste või selle piirkonnaga mingit seost. Ingerimaast ei teadnud ma midagi, kuni minu juhendaja, kadunud professor Helmut Piirimäe, mulle selle uurimisteemaks andis. Olin nimelt rootsi keelt õppinud ja palusin teemat, kus seda kasutada saaks. Miks just rootsi keelt? Nii kaua, kui ennast mäletan, olen olnud Skandinaavia kirjanduse lummuses. Minu esimene päris raamat oli Hans Christian Anderseni muinasjutud, edasi tulid Sigrid Undset, Selma Lagerlöf, Henrik Ibsen, August Strindberg – nii nagu vene ajal tõlgiti või antikvariaadis leida oli.

Professorile valmistasin kahjuks pettumuse. Tema lootis minust majandusajaloolast, majandus aga ei kõitnud mind sugugi, tundus kuiv ja tüütu. Oma õige õpilase leidis Piirimäe kümme aastat hiljem – Enn Küng jätkab kõrgel tasemel tema tööd. Ennu uurimusi loen põnevusega nagu kriminaalromaan. Selgus, et iga asi, millesse pühendunult süveneda, muutub paratamatult huvitavaks nii uurijale kui ka uurimuste lugejale.

Ingerimaast ma aga enam ei pääsenudki. Mingi nõidus on selles paigas. Troostitu piirkond Euroopa loodenurgas, mis on aga pakkunud mõtte- ja kujutlusainet paljudele loojatele. Ajaloolasena püüan mõistagi aru saada seal sajandite eest elanud inimestest ja nende elu mõjutanud sündmustest.

Kui Stahl ja Ingerimaa kõrvale jätta ning tulla tagasi eesti kirjakultuuri juurde laiemalt, siis missugune neist kogumikest sulle tagantjärele kõige õnnestunud tundub? Millise koostamine oli kõige põnevam?

Sellele küsimusele ei oska ma vastata. Kogumikel on välja kujunenud püsiv autorite ring, kelle akadeemiliselt kaalukad artiklid mõjuvad alati elavalt ja värskest. Nemad on loonud fooni, kuhu uued autorid kenasti haakuvad. Iga kogumiku artiklid on avardanud minu arusaamist nii ajaloosündmustest kui ka nende tõlgendamise võimalustest, on mulle palju õpetanud. Eeldan, et oleksin parem ajaloolane, olnuks mul tudengina võimalus selliseid uurimistöid lugeda.

Seoses praeguse raamatuaastaga on palju räägitud raamatu olevikust ja tulevikust. Kurdetakse, et noored ei loe enam ja tuleks midagi ette võtta, et neid lugema meelitada või selleks lausa sundida. Kuidas sulle tundub, kas midagi on tõesti hullusti või ongi lugemine läbi aegade pakkunud huvi ainult mingile osale ühiskonnast?

Vastasid juba ise sellele küsimusele. Interneti kommentaarium näiteks peegeldab väga hästi kaunis eakaid inimesi, kes ei taha ja ei oskagi lugeda. Kui palju oli sinu klassikaaslaste seas neid, kellele lugemine oli eluline vajadus? Arvan, et sellised inimesed, kes raamatuta oma elu ette ei kujuta, on alati vähemuses, veel vähem on neid, kes loetut edasi arendavad. Nendeta aga ei oleks meil keelt ega kultuuri, poleks oma riiki, mida kaitsta. Tänapäeva noortel on võrreldamatult avaramad võimalused õppimiseks ja lugemiseks kui meil omal ajal. Noored, kellega olen kokku puutunud, oskavad neid võimalusi kasutada, on haritumad kui minu põlvkond, neis on palju head tahet, loovust ja hoolivust. Nende peale võime loota. Ei ole sellest

midagi, kui enamikul on muud huvid ja sihid. Nii on ikka olnud.

Ka on viimasel ajal muretsetud sellepärast, et raamatukogud loobuvad ruumipuudusel raamatutest, mida küllalt palju ei loeta. Raamatuid saab üha rohkem ja arvestades seda, et praeguseks on raamatu väljaandmine muutunud nii lihtsaks ja odavaks, et peaaegu igaiüks, kes väga tahab, saab seda endale lubada, muutub probleem tõenäoliselt aina akuutsemaks. Kuidas seda lahendada? Kas kõike, mis ilmub, tuleks iga hinna eest säilitada?

Juba Martin Luther kurtis, et raamatuid trükitakse liiga palju. Küsimus, milliseid raamatuid tasub säilitada, kerkis teravalt esile valgustusajal. Gottfried Wilhelm Leibnizi arvates tulnuks luua raamatukogu, mis sisaldab üksnes ühiskonnale kõige vajalikumaid teadusliku sisuga raamatuid.

Tänapäeval on kujunenud nii, et rahvusraamatukogud säilitavad eksemplari kõigist antud riigis ilmunud trükistest, üldjuhul ka sellele ühiskonnale vajalikku teistes riikides ja keeltes avaldatud humanitaarteaduslikku kirjandust. Erialaraamatukogud koguvad ja säilitavad erialakirjandust. Kõige enam valmistab nii ruumipuudus kui ka ilmunud kirjandusest valikute tegemine muret avalike raamatukogude töötajatele. Samal ajal on avalikud raamatukogud, erinevalt okupatsiooniajast, taas oma koha leidnud. Kodud ei mahuta kuigi palju raamaturiiuleid.

Üldkasutatavate raamatukogude pärast ma niisiis väga ei muretse, kurvem lugu on isiklike raamatukogudega. Oled ju küllap sinagi näinud, kuidas haritlase uurimis- või tõlketöoks hoolikalt kogutud paljudes keeltes raamatuid, haruldasi sealhulgas, pole pärast tema lahkumist enam kellelegi vaja. Väga isiklike pühendustega, armas-

tuse ja lugupidamisega kingitud raamatuid. Raamatukogu, mis on olnud tema elu, sureb koos temaga.

Et mitte nii morbiidselt lõpetada, siis – raamatu, eriti trükiraamatu, peatset lahkumist ma küll karta ei oska. Ja uutest raamatutest kasvavad uued raamatukogud.

Eestikeelse kirjakuultuuri algusaegadele mõeldes tuleb paratamatult tunnistada, et eestlaste ühiskondlik positsioon oli XVI ja XVII sajandil üsna täbar. Kohalikku keelt emakeelena valdavat vaimu- eliiti meil polnud. Kas eestikeelse raamatu süünd oli neis tingimustes siiski vältimatu ja loomuliku arengu tulemus või tuleks selles näha pigem juhus ja suurt vedamist, et nii läks?

Siinkohal meenub Friedrich Schlegeli ütlus, et ajaloolane on prohvet, kes ennustab minevikku. Nagu tulevikku, nii kirjeldatakse ka minevikku alati oleviku perspektiivist, mis teatavasti on muutuv. Me ei saa kunagi teada, mis saanuks eestlastest saksa vallutuseta. Idanaabri geo- ja kirikupoliitikat silmas pidades on enam-vähem kindel, et sel juhul me täna eestikeelsest raamatust ei räägiks. See raamat sai sündida ainult läänekristlikus kultuuris. Pidi vältimatult sündima, sest trükipress andis võimaluse viia iga inimeseni lääne ühiskonna väärtuste alustala, käsuõpetus, ja hõlmata sellega kogu ühiskond. Et meie esimese raamatuga, katekismusega, algas teekond, mis muutis eesti keelt ja eestlast ning tipnes omariikluse saavutamise, tundub hetkel seaduspärasena. Saksa valutus võttis meilt vabaduse ja väärikuse, aga andis need viimaks tagasi. Teisalt, kui meid oleksid ristiusustanud taanlased või rootslased, ei oleks eestlased võib-olla nii madalale ühiskondlikule positsioonile langenudki. Võrdlus Rootsi võimu alla kuulunud Soomega lubab eeldada, et ka emakeelne kirjakuultuur oleks meil tekkinud sujuvamalt.

Kirjakeele ajaloo uurimisel rõhutatakse sageli Martin Lutheri õpetuse olulist rolli eesti kirjakeele ja eesti raamatu tekkimisel. Aga vahel küsitakse, kas siis mõne teise konfessiooni mõjusfääris oleks eesti kirjakeel jäänud tekkimata. Kas oleks? Või kui Lutheri-pärane eesti kirjakuultuur on?

Napid säilinud eestikeelsed tekstid jesuiitide sulest annavad aimu nende huvist põliselanike keele vastu ja andekusest selle omandamisel. Küllap kulgenuks eesti kirjakeele areng mõnevõrra teisiti, võib-olla isegi kiiremini, kui Lõuna-Eesti oleks jäänud Poola võimu alla. Jesuiitide loodud raamatud oleksid meid sidunud katoliikliku maailmaga. Milline olnuks sel juhul eesti keel ja eestlane, ei oska arvata. Eesti keel võib-olla väga palju ei erineks tänapäevasest, sest kaks konfessiooni väitlesid trükitekstide vahendusel ning teineteist vastastikku mõjutades. Kuid reformatsioonita ei oleks meil jesuiitide ordu, nii et ka sel juhul olnuks Martin Lutheril keskne koht. Luterlik ei ole üksnes varane eestikeelne kirjandus, vaid kui me ka seda alati ei teadvusta, on meis selle kaudu juurdunud protestantlik arusaam maailmast. Pietism ja vennastekogudusliikumine on samuti jätnud oma jälje meie keelde ja kujundanud eestlase maailmapilti.

Raamatuaasta ühe tippväljaandena ilmus äsja Eesti ja Läti rahvusraamatukogude koostöös valminud kogumik „See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakuultuuri”. Selle Eesti-poolne koostaja olid sina. Kui palju sa varem uurijana läti kirjakuultuuri ajalooga kokku oled puutunud ja mis sinu jaoks lätlaste kultuuriloos meie vaatenurgast kõige põnevam või õpetlikum on olnud? Kas kogumiku koostamise ajal avastasid enda jaoks Läti poole pealt midagi uut ja ootamatut?

Tippväljaanne on selge liialdus. Selle nimetusega võiks pigem pärjata hetkel minu töölaual olevat Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafiat (1494–1830), mis samuti väga sobivalt ilmus eesti raamatu aastal, või siis hoopis sinu enda toimetatud Eesti vanema piiblitõlke (1600–1739) sõnastikku. Mõlemad väljaanded, valminud paljude inimeste pikaajalise uurimistöö viljana, on aegumatu väärtusega. Need sisaldavad ainulaadset informatsiooni ja kestavad nii kaua, kuni on eesti keele ja ajaloo uurijaid, kellele need väljaanded on nüüdsest asendamatud.

Nagu eesti, nii ka läti kultuuriloo puhul olen huvitunud ennekõike XVII sajandit puudutavatest tekstidest. Kui oleksid esitanud mulle praegu populaarse küsimuse, vastaksin, et minu elu mõjutanud raamat on läti ajaloolase Jānis Krēsliņši 1992. aastal ilmunud monograafia esimesest läti-keelse jutlustekogu autorist, meie Heinrich Stahli kaasaegsest Georg Manceliusest, „Dominus narrabit in scriptura populo-rum”. Ameerikas sündinud, Harvardis ja Bostonis õppinud Krēsliņši käsitus XVII sajandi esimese poole vaimulike haridusteest ja nende kirjatöödest oli minu jaoks rabavalt uus tase, valgusesähvatus pime-das toas. Mõistagi ajendas see mind ka Heinrich Stahli loomingut teise pilguga vaatama. Mancelius muide oli aastail 1625–1636 Tartu saksa koguduse pastor ja Academia Gustaviana professor. „Tartu on linn, kus on hea elada ja hea surra,” kirjutab ta. Tartus ta siiski ei surnud, vaid 1637. aastal kutsus Kuramaa hertsog ta enda õukonnajutlustajaks. Juba neist paarist töigastki on näha, kui tihedalt oli põimunud Eesti ja Läti varauusaegne vaimuelu.

Eesti ja Läti rahvusraamatukogu ühise tööna koostatud esseekogumiku eesmärgiks oli tuua esile trükiväljaannete olulisus kummaski ühiskonnas. Ühtaegu võib neid esseesid käsitada sissejuhatuseks eesti

ja läti raamatulukku, raamatuloo aabitsana, nagu tabavalt väljendus ühe essee autor. Kuna Eesti ja Läti poliitiline areng on kulgenud paralleelselt, siis otsibki raamat vastust küsimusele, milline roll ühiskonnas on olnud kirjakultuuril, kui sarnased on meie raamatulood, millised, kui üldse, on erinevused. Kõige üllatavam oli minu jaoks läti keeleteadlase Māra Grudule artikkel esimesest läti-keelsest katoliiklikust laulu-raamatust. Selles XVII sajandi algul ilmunud lauluraamatus võib leida klassikalisi aleksandriine ja Sappho stroofe! Üldjuhul kulges vaimuliku ja rahvavalgustusliku kirjanduse väljaandmine meil samas taktis, sageli ka samadest allikatest lähtuvalt. Erinevusi võib täheldada kirjandusliku oma-loomingu puhul. Nii erineb Kristian Jaak Petersoni kaasaegse, läti imelapse Pimeda Indriķise luule poeetika meie autori omast. Läti esimene algupärane romaan, vendade Kaudzīte „Maamõõtjate ajad”, on realistlikum ja leidnud laiemat lugejaskonda kui Jaak Järve sentimentaalne ajalooline romaan „Vallimäe neitsi”. „Maamõõtjate ajad” tõlgiti 1959. aastal eesti ja veel 2012. aastal saksa keelde. Olnukski huvitav võrdlevalt jälgida kirjanduslikke protsesse iseseisvuse saavutanud riikides, ajalised piirid seadis raamatu maht. Seetõttu lõpeb raamat iseseisvusdeklaratsiooniga.

Uut ja huvitavat ei leidnud ma küll üksnes läti, vaid ka eesti humanitaarteadlaste esseedest. Kuna need kajastasid autorite värskeid uurimistulemusi, võis pea igas essees leida kas uue vaatenurga, nüansi või koguni fakti. Lõplikku ajalootõde ei kätke endas ükski uurimus, aga selle otsimises kajastub kultuuri elujõud. Hetkel tundub mulle meie väljaanne uudse ja elavana, loodan, et koostöö heade lõunanaabritega kestab ka siis, kui see raamat kord on vana ja kulunud.

KRISTIINA ROSS